

Szívós Mihály

***A jelaktusok elmélete* című doktori mű  
eredményeinek összefoglalása  
Tézisek**

**I. A doktori mű tudománytörténeti előzményei és célkitűzései**

A doktori mű öt eszmetörténeti fejlődési vonulatra támaszkodik. Az első és legfontosabb tudomány- és filozófiatörténeti előzmény a beszédaktusok felfedezése, amelyek első elméletét John L. Austin alkotta meg *Tetten ért szavak* című könyvében. Ez a mű napjainkban már a nyelvfilozófia klasszikus művei közé tartozik. A középkori *grammatica speculativa* műfajának keretében a beszédaktusok egyes sajátosságaira már felfigyeltek, de bővebben nem foglalkoztak velük. Az austini elméletet számosan, köztük John Searle, továbbfejlesztették és általánosították. Az Austin kezdeményezte fejlődési vonalhoz kapcsolódóan alkotta meg Jürgen Trabant nyelvész és nyelvfilozófus a jelaktusok fogalmát. Ő mint nyelvész elsősorban a saussure-i nyelvi orientációjú szemiotikai gondolkodás hagyományának keretében vázolta fel elgondolásait. A jelaktusok elmélete egyrészt azzal haladja meg a korábbi, Trabant-féle próbálkozást, hogy tisztázza azt, hogy az abban alkalmazott „együtműködési helyzet” fogalma nem elégséges annak a komplex helyzetnek a leírására, amely a jelaktusok végrehajtásának keretétül szolgál. Valamilyen egyszerű együtműködési helyzetnél, amely alkalmi is lehet, a jelaktusoknak sokkal mélyebb gyökereik és kiterjedtebb előfeltételeik vannak. Másrészt Trabant koncepciója abban a vonatkozásban is problematikus, hogy a szemiotikát még mindig csak az emberi szféra, és azon belül is elsősorban a nyelvi kommunikáció sajátos jelenségeivel foglalkozó tudománynak tekinti, holott már műve megírásának időpontjában elfogadott volt, hogy jelfolyamatok az élő természetben is lezajlanak. Ennélfogva nem lehetett a szemiózis egészét csak az ember társadalmi világához kapcsolni, és így a jelaktusok területén sem lehet csak ebből kiindulni.

A második fejlődéstörténeti vonal, - de már a szemiotikán belül – a jelekkel való cselekvés elméletének a vonulata volt. Ennek a résztvevői a cselekvés filozófiai és szociológiai elméleteinek vívmányait kívánták a szemiotikán belül érvényesíteni. Ennek az irányzatnak az eredményeit részben a jelhasználat és jelalkalmazás elméleti szemiotikai témakörében lehetett felhasználni. Ugyanakkor a cselekvő jelhasználatot nem lehet a szemiotika kizárólagos alapelvevé megtenni és így a szemiózis fő forrásának nyilvánítani,

mert nem tekinthető minden szemiotikai esemény, jelenség vagy művelet jellel való cselekvésnek.

A harmadik fejlődéstörténeti előzménynek Winfried Nöth *Handbuch der Semiotik* című művének második német és egyben legutolsó és legterjedelmesebb kiadása tekinthető (Stuttgart, 2000). Ez a remek kézikönyv az első német kiadását és az angol kiadását együtt számításba véve már a harmadik, erősen átdolgozott és kibővített kiadásnak számít. Ez a mű a szerző enciklopédikus törekvéseinek köszönhetően átfogó képet adott az ezredfordulón a jel tudomány egészéről és sorra vette a különféle irányzatokat, elemezve azok legfontosabb fogalmait is.

A negyedik, előzménynek tekinthető irányzatot a peirce-i szemiotika kritikai értékelései és az ehhez kapcsolódó továbbfejlesztési kísérletek alkották. Előző könyvem, *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* (2013), amelyet *A jelaktusok elmélete* című könyvemmel (2014) párhuzamosan írtam, részben ebbe a vonulatba tagolódik bele. E vonulat továbbfejlesztési törekvései tetemesen hozzájárultak ahhoz, hogy a szemiotika kiszabaduljon a nyelvészet erősen torzító befolyása alól, és ennél fogva láthatóbbá tették mintegy két és fél ezredév ama erőfeszítéseit, amelyek a nem nyelvi megalapozású szemiotikai területek felfedezését és vizsgálatát eredményezték. A szemiotikát a nyelvi szemlélet uralma alól kiszabadító kutatási előzmények lehetővé tette számomra annak felismerését, hogy a jelaktusok nem csak a beszédaktusok valamilyen kiegészítését vagy csökevényes formáját képezik, hanem önálló jelenségek, amelyek ráadásul fejlődéstörténetileg megelőzték a beszédaktusokat. Annak kimutatása, hogy a jelaktusok történetileg az emberi beszédaktusok előzményei, nem pedig következményei, könyvem egyik fontos tudományos eredménye.

Végül az ötödik előzményt a hallgatólagos tudás elméletének az az alkalmazása képezi, amelynek keretében a jelekről való kódszerű tudás hallgatólagos elemeire rámutattam. A beszédaktusok mögött is hasonló – nyelvi – hallgatólagos tudás megléte és hatása mutatható ki. A vizsgálatok azt mutatják, hogy tudománytörténeti okokból a jelaktusok mögött erősebb hallgatólagos tudásbázis van. A hallgatólagosság nagyobb mértéke ugyancsak akadályát képezte annak, hogy különállóságukat felismerjék.

A doktori mű fő célja a jelaktusok olyan általános és önálló elméletének a megalkotása volt, amely a fenti fejlődési trendeket kiteljesíti, és ugyanakkor nagymértékben meg is haladja őket. A jelaktusok előzményeinek a főemlősök közös életében történő feltárása világossá tette, hogy nem az emberi beszéd kísérőaktusaiként alakultak ki. Az emberre vonatkozó cselekvésemélettől való elválást pedig arra világított rá, hogy a kétségtelen hasonlóságok ellenére más háttérű és célú a valamely jellel végzett, szigorúan szabályok vezérelte cselekvés

és a szerszámmal való cselekvés a munkafolyamatban. A jelviszony centrális szemiotikai szerepének tisztázása, a peirce-i jelentésemélet továbbfejlesztése, az ikonicitás elméletének kibővítése és végül a legalapvetőbb pragmatikai jelosztályozás felállítása együtt megteremtették a legfontosabb előfeltételeket a jelaktusok elméletének kidolgozásához. Ez az elmélet nem csak szemiotikai jellegű, hanem hozzájárulás a társadalomontológia egy fontos területéhez, mert megvilágítja a közösségek és társulások belső életének több részletét és az identitásuk felépítésének és fenntartásának egyik fontos mechanizmusát.

A doktori mű további célja volt az is, hogy a jelaktusok láthatóvá tételével és rendszeres elemzésével támpontot nyújtson a beszédaktusok új értelmezéséhez is. A jelaktusok elmélete képviselte kutatási irány emellett hozzá tud járulni a beszédaktusok jelenlegi nyelvfilozófiai értelmezésének bírálatához is.

## II. A tárgyalt kérdéskörök forrásai és a feldolgozás módszerei

A jelaktuselmélet empirikus forrásai jelentős részben a leíró szemiotika területén találhatóak, mivel a szemiotikusok különösen a szocioszemiotikában sok anyagot gyűjtöttek össze. A források közé tartozik Austin már említett elmélete is, hiszen egyes beszédaktusok tárgyalásánál azokkal összekapcsolódott jelaktusokat ír le. A diplomáciatörténeti munkák szintén gazdag tárházát alkotják a megszilárdult jelaktusok leírásainak. A mindennapi életet tárgyaló szociológiai munkák, valamint a távoli kultúrákról szóló leírások ugyancsak számos jelaktust örökítettek meg. A jelviszonyok szociális beágyazottságáról a szociológiai és szocioszemiotikai tanulmányok sokasága szól még akkor is, ha nem említik magát a fogalmat.

A jelaktusok elméletének kialakítása során módszertani szempontból elsősorban *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* című könyvemre támaszkodtam. E mű elméleti szemiotikai részének rendszeressége elsősorban azon alapult, hogy a jelviszony sajátosságaihoz és az ezekből fakadó következményekhez igazodva rendeztem el a legfontosabb kategóriák kifejtését. E kategóriák elsősorban a peirce-i szemiotika fontosabb, a jelaktusok kifejtése szempontjából lényeges eredményeire, így nem utolsó sorban az interpretáns fogalmára alapozódnak, mivel a szakirodalomban nincs más olyan rendszeres szemiotika, amely ilyen irányokba továbbfejlesztette volna a peirce-i szemiotika több tételét. Mivel nem várhattam el *A jelaktusok elmélete* című könyv olvasóitól azt, hogy előzetesen ismerjék meg a rendszeres szemiotikáról szóló könyvemet, ezért abból a téma szempontjából fontos elemeket ki kellett emelnem és újszerűen bemutatnom, éspedig a jelaktuselmélet szempontjából. Ennek során több olyan elméleti meghatározást és fogalmat, amelyet én

vezettem be – így például a főleg az intézményesült jel fogalmát – tovább csiszoltam és módosítottam. Így történt, hogy a háromosztatú pragmatikai jelfelosztásomat, amelynek két kategóriáját, a személyközi jelet és a közjelet Charles Morrístól vettem át, kiegészítettem az intézményesült jellel és ennek során e kategória meghatározását is kibővítettem.

Az elméleti megalapozás során, ahogyan ez más tudományokban is természetesen előfordul a hétköznapi elképzelésekhez mérten, a kifejtés módszere, de tartalma is, fokozatosan eltávolodik a mindennapi jelszemlélettől, amelyet ellentmondások és következtelenségek jellemeznek. Így például a mindennapi élet embere nem a jelviszony egészét tartja szem előtt, hanem csak a jelre, annak „tulajdonságaira”, valójában csak az elsődleges jelentésére és közvetlen funkcionalitására koncentrál. Ebből a szemléletből többé-kevésbé a pragmatikai aspektus is kimarad: ugyanis a jelviszonynak egyrészt a jelértelmező vagy a jelhasználó, valamint másrészt a jelhordozó között fennálló részviszonya a mindennapi gondolkodás alanyának figyelmét többnyire elkerüli. A jelaktuselméletben viszont éppen a jelaktusok erős társadalmi beágyazottsága folytán a pragmatikai részviszony kiemelt mértékben teret kap, mivel a megvalósult jelaktusoknak a jelaktus szabályközösségéhez való viszonyát szükséges bevonnai az elemzésbe.

### III. A doktori mű fő eredményei

A doktori mű hét részből áll, melyek fejezetekre oszlanak. Az első rész a jelenségek szintjén mutatja be a jelaktusokat és azt, ahogyan a beszédaktusok elemzéséből vagy a mindennapi élet eseményeiből a létük kikövetkeztethető. Itt egyes, a szakirodalomban már leírt, de jelaktusként fel nem dolgozott megnyilvánulásokat is vizsgáltam. Ezek közé tartoznak Austinnak azok a már említett példái is, amelyekben a beszédaktusok mellett jelaktusok is szerepelnek, de ezeket mint ilyeneket Austin nem vette észre, sőt követői sem foglalkoztak velük. Következésképpen nem választották le őket a beszédaktusokról. A *Jelaktusok elmélete* első részében éppen ezeket a jelaktusokat elemeztem, majd további példákat vettem a mindennapi életből. Így ez a rész a bevezetés funkciója mellett egyben jelzi a jelaktusok elméletének egyik forrását és az elmélet kialakítása felé vivő egyik lehetséges utat. Először e példák alapján mutatom ki, hogy a jelaktusok elkülönítése elvezet a szemiotika egy teljesen új területének a megalapításához és legfontosabb fogalmainak kifejtéséhez, amelyhez a korábbiakban alig volt több biztosítva, mint a jelaktus puszta fogalma. A jeleket nemcsak kommunikáció lebonyolítására, valami megjelölésére, tájékoztatásra vagy folyamatok és történések értelmezésére használhatjuk fel, hanem habitualizált, szabálykeretbe rögzített

cselekvések megvalósítására is. Az ilyen cselekvések nem csupán az egyes közösségekben és társadalmi csoportokban mélyen gyökerező szabályok megerősítését, hanem e közösségek és társadalmi csoportok tagjai identitásának kialakítását és fejlesztését is szolgálják

A második rész a jelaktusok elméleti, és azon belül a szemiotikai módszertani előfeltételeit veszi sorra. Ezek egyes módszertani aspektusairól a jelen Tézisek második részében már szóltam. Azt még szükségesnek tartom kiemelni, hogy *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* című könyvemben kifejtett jelentésemélet alapul szolgál a jelaktusok ettől eltérő, bonyolultabb jelentéseméletének megalapozásához is. Ez a jelentésemélet új megvilágításba helyezi a peirce-i interpretáns fogalmát is, mivel rámutat arra, hogy a jelaktus végrehajtása milyen hatásokkal jár arra a közösségre nézve, amely együttélésének és tagjai belső együttműködésének szabályai közé beemelte a jelaktusra vonatkozó szabályokat is.

A harmadik, központi jelentőségű részben fejtettem ki a jelaktusok elméletének legalapvetőbb elemeit. Ennek során erősen támaszkodtam a második részre, az ott ismertetett fontos szemiotikai alapelvekre, különösen a közjel és az intézményesült jel vagy jelintézmény fogalmára, illetve az első részben már tárgyalt tipikus jelaktusokra. Az első fejezet a jelaktusok legalapvetőbb tulajdonságaival és olyan fontos fogalmak meghatározásával foglalkozik, mint a „szabályközösség”, „együttműködési helyzet”, „a jelaktus jelhordozója és jelentése”, „a jelaktusok visszaható jellege és reflexivitása”. Itt kezdem részletesen elhatárolni a saját koncepciómat Jürgen Trabant jelaktus-fogalmától, többek között azzal, hogy kimutatom: az együttműködési helyzetek lehetnek alkalmiak vagy mélyebb okokból fakadók és ezért ismétlődőek. Alkalmiak azok számára, akik mások, egy más szabályközösség jelaktusaival éppen ismerkednek, és mélyebb gyökerűek a jelaktusokat kifejlesztő vagy átvevő és fenntartó emberek számára. A jelaktusok szempontjából a lényeges együttműködési forma az utóbbi, hiszen megvalósulásuk a szabályközösségeik működése és önfenntartása szempontjából alapvető. Mindeközben a másik fajta, alkalmi célok miatt jelenlévő csoport számára a jelaktus legfeljebb csak érdekes kulturális látványosság, mivel ők valamely adott jelaktust nem ismernek el a sajátjukként. A jelaktusok, akár csak a beszédaktusok, tehát sokkal mélyebben kötődnek társadalmi csoportokhoz, vagy közösségekhez, mintsem hogy valamilyen egyszerű együttműködési helyzetből levezethetők lennének. Inkább megszilárdulásuk és ezzel járó szabálykötöttségük járul hozzá ahhoz, hogy ismétlődő együttműködési helyzetek jöjjenek létre az azonos szabályokat elismerő és alkalmazó csoportokban és közösségekben. Az időről időre elvégzett jelaktusoknak a szabályközösségeken belül, amelyekhez tartoznak, a közös identitást megerősítő hatásuk van. Ezért elsősorban az egyes szabályközösségek közötti kulturális rokonság és a rendszeres

kapcsolattartás teremti meg az előfeltételeket ahhoz, hogy lehetővé váljék a jelaktusok terjedése, illetve átvétele.

A jelaktus jelentése másképpen és részben más forrásokból keletkezik, mint egy egyszerű jel jelentése, mert végrehajtására akkor kerül sor, amikor előáll az a helyzet, amely azt kívánja vagy szükségessé teszi. A szemantikai jelentéskomponens tehát az, hogy a jelaktus válaszol erre a helyzetre és megvalósulásában feltárul egyszersmind a célja is. A másik, pragmatikai jelentéskomponens abból adódik, hogy a jelaktus végrehajtója alkalmasnak bizonyul a jelaktus kivitelezésére és megfelelően elvégzi azt. A megengedett határokon belül a kivitelezés módjával konnotálhatja, vagyis jelentésárnyalatokkal egészítheti ki a szemantikai jelentéskomponenst. A jelaktus megszilárdult kivitelezési módja olyan korábbi jelaktus-sorozat eredménye, amely visszacsatolások, pontosítások révén alakult ki. A jel eredeti jelentése és funkciója felülíródhat a jelaktusban, ahogy például ez az egyetemi polgárrá fogadás jelaktusa során is történik, ahol a rektor kézfogása nem a mindennapi életben szokásos üdvözlést, hanem a befogadás aktusát valósítja meg.

A visszaható jelleg a jelaktus ismétlődő végrehajtásának egyik legközvetlenebb következménye. Az elvégzett jelaktus az elfogadott és követett szabályok érvényességét tovább erősíti a szabályközösségen belül, beleértve azt is, aki az adott jelaktust végrehajtotta. Ily módon, tágabb értelemben, minden jelaktus során megújítódik az az odatartozási kötelék, amely a jelaktus végrehajtóját és elfogadóit az adott szabályközösséghez köti. Ezért a visszaható jelleg már a szabályközösség tagjai identitásának egyik támasza. Az elhaló vagy romlason keresztül menő jelaktusnak a visszaható jellege is gyengül. Ez esetben is megfigyelhető a szilárd szabályháttér, ami a jelaktus végrehajtóját megvédi attól, hogy mások furcsállják a cselekvésének ezt a formáját.

A jelaktusok reflexív használata egészen speciális terület, amelyen azonban mégis nagyon jól megmutatkozik az, hogy a jelaktus jelentése szorosan ahhoz a helyzethez kapcsolódik, amely végrehajtását előhívja. A reflexív jelaktusok jelhordozó gesztusa gyakran a szokványos, hasonló jelaktusok jelhordozóját mintázza, kisebb-nagyobb átalakításokkal. A jelaktus reflexív használata már távolabb esik az identitás megerősítésétől és a jelaktus visszaható hatásától. A reflexív jelaktus elsődlegesen annak szól, aki azt végrehajtja. Főleg olyan életmozzanatokban van jelentősége, mint amilyen a nagyobb teljesítmény elérése érdekében történő önbiztatás vagy önbátorítás. Így a versenyző sportoló gesztusjelekkel önmagát is biztathatja, amelyek végrehajtását a teljesítményt követelő versenyhelyzet előállása teszi szükségessé, és arra adott válaszként kapja meg a jelentését. A reflexív használatnak tehát fontos sajátossága az, hogy a jelaktus végrehajtása alapvetően a

végrehajtónak szól. A reflexív használat során visszahatás következik be, de nem minden visszahatás reflexív jellegű

A harmadik rész második fejezete a jelaktusok különféle fajtáit mutatja be. Ugyanitt kapcsolom össze a jelaktus és a jelintézmény fogalmát is, amit Trabant nem tesz meg, holott a megszokottság, a habitualizált elemek megléte, a beágyazottság, röviden az intézményesültség minden jelaktusnak kiemelkedően fontos sajátossága. Egy jel nem kerül bele egy jelaktusba, anélkül, hogy ne kapcsolódnának hozzá szabályok, és intézményesülése sem mehet végbe anélkül, hogy ne alakulna ki hozzá kapcsolódó szabálykörnyezet, hiszen a társadalmi intézmények minden formáját a szokásossá és tipikussá válás szabályfeltételeinek kialakulása eredményezi. Nem minden közjel és intézményesült jel válik jelaktus részévé, de a jelaktusok mindenekelőtt e két jelfajttal valósulnak meg, fonódtak össze és ezeknek a jelaktusok végrehajtása a már kialakult pozíciójuk további megszilárdulását támogatja.

Az említett mélyebb előfeltételek szükségességét erősíti meg az a már említett tény is, hogy a jelaktusokban felhasznált jelek túlnyomó többsége közjel és intézményesült jel. Mindkét fajta jel esetében ez azzal is jár, hogy már jelentős múltjuk van. A közjel olyan jel, amelyet a nyilvánosság megerősített a használatában és a jelentésében, az intézményesült jel pedig már explicit szabályokkal megtámogatott és védett jel, amely gyakran már több generáción át használatos. Ezek szabályozottsága áthúzódik a velük összekapcsolt aktusokra, mintegy átszövi azokat is. Ennélfogva nem csupán „együtműködési helyzet” szükséges a jelaktusokhoz, mint erre már utaltam, hanem olyan szabályközösségek kialakulása, fennmaradása és működése is, amelyeknek szabályai között ott vannak a jelaktusok szabályai éppúgy, mint azok a szabályok, amelyek másfajta társadalmi intézményekre, például beszédaktusokra vonatkoznak. Az „együtműködési helyzet” differenciálatlan említése csupán a jelaktus fenomenológiai leírásának része lehet, mert amikor végrehajtják a jelaktust, akkor valóban kellene közreműködők. De valójában éles határvonal húzódik azon résztvevők között, akik a jelaktus szabályközösségéhez tartoznak, és azok között, akik csak éppen szemlélik az adott jelaktus végrehajtását, és sem a szabályaival, sem a jelentésével nincsenek tisztában. A közreműködésük csak annyiban áll, hogy hagyják azt zavartalanul lefolyni, ahogy például a díszőrség őrségváltásában, amely jelaktusokkal jár, a turisták is „együtműködők”, nem zavarván meg annak menetét.

A harmadik fejezet a jelaktusok szabályhátterével foglalkozik részletesen. Itt szövődik össze a jelaktusok elmélete a hallgatólagos tudás elméletével, aminek bevonását az a tény indokolja, hogy a szabályok egy jelentős részét a szabályközösségek tagjai a hallgatólagos tanulás folyamatain keresztül sajátítják el, ahogy az anyanyelvük szabályait is. Ezért a

jelaktusokat is ugyanúgy gyakorolják, ahogy az anyanyelvi beszédet és azon belül a beszédaktusokat is: szabálykövetően, de nem a szabályok tudatos ismeretével és alkalmazásával. A szabályháttér hallgatólagos vagy explicit jellege alapján a jelaktus két típusa különíthető el: azé, amelyik túlnyomórészt hallgatólagos, és azé, amely jórészt explicit szabályok alapján áll fenn.

A negyedik fejezet először arra mutat rá, hogy mind a három szemantikai jelfajta – tehát az index, az ikon és a szimbólum – előfordulhat a jelaktusok körében, mint azokba beépült jel. Így a pragmatikai jelosztályozás felhasználása után a szemantikai jelosztályozás is össze lett kapcsolva a jelaktusokkal. A jelaktusok elemzésének további bővülése a szintaktikai dimenzió felvázolásával valósul meg, amit az indokol, hogy a jelaktusokban gyakran nem egy jel, hanem jelcsoport vagy jelsor szilárdul meg. Mivel a jelaktusok végrehajtásakor a szabályozás voltaképpen több szinten zajlik le, ezért indokolt annak a kódjellegű tudásnak az elemzése is, amelyre a végrehajtó személynek szüksége van. Ekkor is szerepe lehet a hallgatólagos szabálytudásnak. A kódjellegű tudás szerepét elemezve a negyedik fejezet előkészíti az implikatúra és az explikatúra fogalmának tárgyalását.

A következő fejezet integrálja az implikatúra grice-i fogalmát és vele együtt az explikatúra ellentétes fogalmát az elméletbe. *A jeltől a kódig* című könyvem alapján, amelyben a John Stuart Mill által részletesen leírt denotációt és konnotációt a jelfajttákkal, és különösen az ikonicitás változásaival hoztam összefüggésbe, a jelaktusokat is összekapcsoltam a Paul Grice által bevezetett implikatúra fogalmával, amellyel szemben kritikusai felállították az explikatúra fogalmát. A jelaktusokat, akár csak a kijelentéseket, a szokásostól egészen eltérő jelentésűvé lehet formálni, ha eltérnek a végrehajtásuk bevett szabályaitól. Ezek a másképpen elvégzett jelaktusok újfajta, a dominánstól eltérő jelentésárnyalatokat kapnak, amelyek akár azt háttérbe is szoríthatják. A jelaktusok implikatúrája ezen új jelentésárnyalatok kapcsolódására utal, míg az explikatúra éppen a rendhagyó, a régi jelentést valamilyen mértékben tagadó használatától való visszatérést jelöli, tehát a konnotációk csökkenésére és a denotáció erősödésére utal.

A hatodik fejezet részletezi az új jelaktusok bevezetésének feltételeit. A jelintézményeknek, így a jelaktusokban szereplőknek a jelentését és a szabályait más, velük összefonódott intézmények változásai is módosíthatják. Ha megszilárdulnak az ilyen értelemben létrejött új implikatúra eredményei, akkor ez is elvezethet új, vagy legalábbis viszonylag új jelaktusok kialakulásához. A társadalom különféle mozgásainak és szerveződéseinek kibontakozása ugyancsak új, esetenként egészen új jelaktusok létrejöttével



végződhet. A társadalom mélyebb ismerete is elősegítheti a mesterséges, vagyis megtervezett jelaktusok bevezetését, ahogy az új társadalmi csoportok esetében ez gyakran megfigyelhető.

Interdiszciplináris témát érint már a hetedik fejezet, amelyben a jelaktusok és a jelkövetkeztetések kapcsolatának tárgyalására kerül sor. A jelkövetkeztetések egyes esetei már Arisztotelész logikájában is feltűntek és a tizenkilencedik és a huszadik század szemiotikájában újra elkezdték elemezni őket. A jelaktusok elméletében, éppúgy, mint a szemiotika egészében, a valószínűség elve uralkodik. Ezért a jelaktusokra támaszkodó jelkövetkeztetések is csak a valószínűség erejével bírhatnak.

A bioszemiotika gyors fejlődése nagyon sok kérdést helyezett új megvilágításba az elméleti szemiotikán belül. A jelaktusok elméletén belül is lehetséges kitekintést nyújtani az élővilágban megvalósuló jelaktusok felé. A nyolcadik fejezet röviden bemutatja az állatvilágban előforduló fontosabb jelaktusokat. A jelaktusok pszichológiai, pedagógiai, szociálpszichológiai és kulturális antropológiai jelentőségét a kilencedik és a tizedik fejezetben taglalom.

A jelaktusok legalapvetőbb sajátosságainak tárgyalása után megnyílt az út afelé, hogy tisztázni lehessen a beszédaktusok és a jelaktusok közötti legalapvetőbb viszonyokat, amelyek, mint erre már utaltam, az elmélet egyik tapasztalati kiindulópontját alkották. A következő, negyedik rész köti össze legerősebben a jelaktusok elméletét a nyelvfilozófiával, mivel részletesen tárgyalja azoknak a beszédaktusokhoz való viszonyát. E viszony alapkérdései olyan dolgok körül forognak, mint az átjárhatóság a jelaktusok és a beszédaktusok között, a helyettesíthetőség, és a lefordíthatóság. Az egymással tartósan összekapcsolódott jelaktusok és beszédaktusok különféle típusai különböztethetők meg aszerint, hogy melyek vannak közülük domináns vagy alárendelt szerepben. Emellett egyenrangú párosok is előfordulnak. A tartós viszony sajátosságait alkotják az olyan eshetőségek is, mint hogy a megvalósulás idejét tekintve melyik – a jelaktus vagy a beszédaktus – van előbb, illetve utóbb, valamint harmadik esetként az, hogy szinkronban hajtják-e végre őket. A negyedik rész harmadik fejezete olyan jel- és nyelvfilozófiai kérdéseket tárgyal, mint a beszédaktusok és jelaktusok történelmi kifejlődésének dinamikája. A jelaktusoknak, mivel a főemlősöknél, sőt általában az együttélés fejlett formáit megvalósító emlősöknél is előfordulnak, történelmi elsőbbségük van a beszédaktusokkal szemben, amelyeknek gyökerei így csak az emberelődök kezdetleges társadalmi viszonyaiig nyúlnak vissza, amikor is az emberi beszéd kialakulásának folyamatában elkezdtek elkülönöződni az előbbiektől.

Az ötödik és hatodik rész beiktatásával *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* című könyvemnek azt a felépítési elvét követtem, hogy az elméleti kifejtések mellett legyen elkülönítve a leíró és az alkalmazott szemiotika területe. Erre mindenekelőtt azért van szükség, mert a mai magyar és nemzetközi szakirodalomban az elméleti, a leíró és az alkalmazott szemiotikai fogalmak és kifejtések gyakran nem szerencsés módon keverednek. Az ötödik részben azokat a területeket tekintem át, ahol a jelaktusok gyakran előfordulnak és az elmélet segítségével ők és a velük kapcsolatos jelenségek is rendszeres módon leírhatók. Így ez a rész tárgyalja a már létrejött jelaktusok vizsgálatának különféle lehetséges területeit. A diplomácia története és élő gyakorlata például igen gazdag a jelaktusokban. Ezek összegyűjtése és eredetük feltárása nagyon jelentős kutatási feladat. A vallási rendszereknek is igen gazdag a jelaktuskészlete, amelyet gondosan megőriznek és használnak. A történelmi emlékezet ápolásához is hozzátartozik a jelaktusok megismertetése és gyakorlása. A jelaktusok elmélete jól felhasználható az irodalmi alkotások és más művészeti alkotások jelaktusainak elemzéséhez a már bevált módszerek mellett. A klasszikus szobrászat, amelyben különösen sok jelaktust örökítettek meg, kiváló példatárat képez a szemiotikusok számára is a történelmi esetek vizsgálatához.

A hatodik részben az elmélet lehetséges gyakorlati alkalmazásának néhány területét tekintem át dióhéjban. A társadalom együttműködési formáinak fejlődésével együtt jár új jelaktusok megjelenése is. Új közösségeknek új jelaktusokra van szüksége, amelyeket a közösség tagjai együtt vezetnek be. Emellett tanulási folyamatok is szükségessé tehetik jelaktusok alkotását, vagy a már meglévők módosítását a nyelvek tanításában, valamint a közoktatás minden formájában. Az új jelaktusok kialakítása a kortárs műalkotásokban is megvalósul, hiszen ezek hiánya a művek hitelességét erősen aláásná. Fontos szerepe lehet a jelaktus-alkalmazás és értelmezés elemzésének a fejlődés-lélektani vizsgálatokban.

Magának a jelaktuselméletnek az alkalmazása gyümölcsöző lehet mindazon tudományokban, amelyek a társadalom életének különféle jeleivel a maguk szempontjai szerint elemzően foglalkoznak, tehát a pedagógiában, s a képzőművészetek elméletében éppúgy, mint az irodalomtudományban vagy a történettudományban. Ahogy a képzőművészetben a tudatos tanulás szintjén megjelenik a különféle testtartások megörökítése, úgy helyet kaphatnak az oktatásban a legfontosabb jelaktusok is.

A hetedik, záró rész az elméletből fakadó filozófiai, jelfilozófiai, filozófiai antropológiai és nyelvfilozófiai problémákat tekinti át. A jelaktusok elméletének nagyon fontos közös területei vannak a jelfilozófiával, tehát a filozófiának ama nagy területével, amely a szemiotika filozófiai problémáit és a hozzájuk kapcsolódó módszereket foglalja magában. Itt

részben azt az eljárást követem, hogy figyelembe veszem a beszédaktusok elméletéhez kapcsolódó filozófiai problémákat és megvizsgálom érvényességüket a jelaktuselmélet vonatkozásában, másrészt pedig arra törekszem, hogy már ismert jel-filozófiai kérdésekkel kapcsoljam össze a jelaktusok elméletét.

Az első fejezet tömör áttekintést ad egyrészt a jelaktus fogalmának előzményeiről, amelyek a „jelaktus” szó használata révén az új elmélet kezdeteihez köthetők ugyan, de egészen más a filozófiai és szemiotikai háttérük. Elsősorban az „aktus” kifejezésnek a többféle használatát világítom meg, elsősorban Charles Morris, John Langshaw Austin, John Searle és Jürgen Trabant munkásságára koncentrálnak. A második fejezet egy olyan problémának egy szeletét tárgyalja, mint a jel és a szó viszonya, amelynek tisztázatlansága voltaképpen akadályát képezte a jelaktuselmélet kibontakozásának. A szó és a jel azonosítása, illetve a szemiotika fogalmainak és összefüggéseinek a nyelvi jelenségekből való levezetése éppenséggel hatékonyan megakadályozza az ember világán kívüli szemiózis tanulmányozását és megértését. Ezt a problematikus koncepciót az újkantianizmus egyes irányzatai erősen megtámogatták. A jelnek a szótól való különválása éppolyan hosszadalmasnak és nehéznek bizonyul, mint amilyen a szimbolikus logikai és a nyelvi elemzés különválása volt. De ugyanez az elméleti elfogultság képezi az akadályát annak, hogy a jelbeliségnek, a szemiózisnak a nyelvre gyakorolt hatását jobban meg lehessen érteni. Ha nincs meg a jel és a szó különválasztása és annak elfogadása, hogy a nyelv egységeinek nem állandó létmódja a jelbeliség és főleg nem tulajdonságuk az, akkor elzáródik az út annak megértése felé, hogyan kapcsolódnak össze a mindennapi életben a beszédaktusok (a szavakkal végbevitt aktusok) és a jelaktusok.

A jelaktusok elmélete kiindulópont lehet olyan elméleti törekvések kritikái számára is, amelyek például a nyelv központi szerepét tagadják abban az értelemben is, hogy az a gondolkodás kizárólagos közege lenne. A gondolkodás a jelértelmezésben, a jelhasználatban és a jelalkotásban is megnyilvánulhat, amelyekhez nem kell feltétlenül fogalmi jellegű mentális forma. Ez a megfontolás elejét veheti annak, hogy a „nyelvi fordulat” a kétségtelen eredményei mellett még abba a szélsőségbe is átforduljon, hogy a gondolkodásnak magának csak a nyelvben kell elmélyülnie és csak abban, azon keresztül lelheti fel a külső valóság nyomait.

Tekintettel arra, hogy a beszédaktusok elméletét a nyelvfilozófia területére sorolták be elsősorban, ebből a jelaktuselméletre vonatkozóan is erős következmények adódnak, hiszen számos esetben együtt használják őket. A felfedezés utáni kezdeti időszak elteltével a nyelvtudományokon, és különösen a nyelvi pragmatikán, valamint az irodalomtudományokon belül is hamar megjelent és elterjedtek a beszédaktusokkal foglalkozó kutatások, ami előrevetíti

azt, hogy a jelaktuselmélet e diszciplínákkal is szerves kapcsolatba kerül. De ugyanígy megnyílik a kapu például a színháztudományok, valamint az emberi magatartással foglalkozó tudományágak, elsősorban is az antropológia és a pszichológia felé.

Az utolsó rész negyedik fejezete az általános jel és a példányjel összefüggésén belül vizsgálja a jelaktusok elméletének néhány sajátosságát. Ez a vizsgálódás hegeli és peirce-i gyökerű, hiszen az általános és az egyes viszonya mindkét filozófust élenként foglalkoztatta. A jelaktusok esetében az ismételt használat alapozza meg az egyes és az általános jelaktus viszonyának kibontakozását. A rendszeres használat kiterjeszti a jelaktus általánosságát és mindeközben megszilárdítja és társadalmi beágyazottságában megerősíti azt a szabályrendszert, amelyen a jelaktus kivitelezésének helyessége alapul.

A jelaktusok elmélete a könyv több részében, több ponton is összeszővődik a hallgatólagos tudás elméletével. A jelaktuselmélet tudásháttérének vizsgálata során az is napvilágra kerül, hogy a jelaktusok kivitelezéséhez mindenkor jelentős mértékű aktív hallgatólagos tudásra van szükség, amely a jelekről való kódszerű tudás másik részét képezi az explicit tudásforma mellett. Az együtt használt beszéd- és jelaktusok tudásháttérében mutatkozó különbség az explicit és a hallgatólagos elemek eltérő arányában is megjelenik. A hallgatólagos tudás nagyobb mértéke a jelaktusok esetében egyfajta gátló erőt képez azzal szemben, hogy valamely jelaktust beszédaktussá alakítsanak át. Ez az erő azonban nem abszolút, és így megeshet, hogy egy jelaktus beszédaktussá alakul át.

A hallgatólagos tudás elméletének egyik fontos filozófiai hozadéka volt, hogy rámutatott a test fontos szerepére a megismerési folyamatban. A testtel szemben tanúsított korábbi előítéletek és általában a megismerésben játszott szerepének filozófiai alábecsülése jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a beszédaktusok mellett jelentkező és gyakorolt jelaktusokat csupán mellékes kísérőjelenségeknek tekintették. A jelaktuselmélet kialakulását a hallgatólagos tudás elmélete, mint erre már az első részben utaltam, ebben az egészen általános értelemben is elősegítette. Másrészt pedig a jelaktusok elmélete – különösen a mozdulatjelekkel járó jelaktusok vizsgálatával – hozzájárul a test szerepének jobb megértéséhez is. E vonatkozásban ennek az elméletnek erős filozófiai antropológiai haszna és érvényessége is mutatkozik, mivel történetileg tekintve az állatvilág legfejlettebb szintjein megjelenő jelaktusok jól mutatják, hogy az ember kiemelkedési folyamatának elején még a jelaktusoknak sokkal jelentősebb szerepük volt. Ez is fontos fejlődéselméleti és társadalomontológiai kérdésekhez kapcsolódik.

A jelek fejlődésének részletes tárgyalása *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* című könyvem egyik fontos újdonsága volt. *A jelaktusok elméletében* ezt a képet azzal egészítettem ki, hogy a jelaktusok kialakulási folyamatánál is figyelembe vettem a történeti aspektusokat. A jeltörténet, mint szemiotikai és művelődéstörténeti diszciplína, fontos vizsgálódási területet nyert a jelaktusok elméletével.

Ugyancsak fontos filozófiai kérdéseket vet fel valamely jelaktus eszközzé válása. Így például egy színész által felhasznált jelaktus kikerül az eredeti szabálykontextusából, bár a hitelesség érdekében ahhoz sok tekintetben hűnek kell maradnia. A művészi eszközzé válás mellett ugyanúgy pedagógiai eszközzé is válhat és mindkét esetben új és más konnotációk kapcsolódnak hozzá. Mindez fontos részét képezi a jelalkalmazás és az eszközhasználat rokon és összekapcsolódó, témákban nagyon gazdag filozófiai területének.

A jelaktuselmélet többirányú társadalomfilozófiai hatásai közül érdemes kiemelni azt a relativizáló hatást, amelyet azokra az elméletekre és irányzatokra gyakorol, amelyek a beszédaktus-elméletre támaszkodtak. Így mindenekelőtt Habermas elméleténél érvényesülhet ez a hatás, hiszen a kommunikatív cselekvés elmélete egyebek mellett a beszédaktus-elméletre épült. Igaz, az óvatos elnevezés – „kommunikatív cselekvés” – azt sejteti, hogy az elmélet részben képes felvenni a jelaktusok elméletét is. A jelaktusok elmélete azonban filozófiailag éppen arra világít rá, hogy a cselekvés általános filozófiai elmélete nem elegendő a társadalomontológia megalapozásához, ahogy magában a munkafolyamat lukácsi elemzése sem bizonyult annak.

#### **IV. A doktori mű kérdésköreihez kapcsolódó korábbi publikációk**

Az antik sztoikus filozófusoknak a szkeptikusokkal folytatott hosszú vitájával egy könyvben, *A látszat történetében*, majd azután több tanulmányban foglalkoztam. A jelaktusok elméletének kidolgozása előtt a *The role of the externalisation of tacit knowledge and the problem of reference in an antique philosophical debate: the cradle of stoic semiotics* című tanulmányomban (2009) került erre sor, ahol már a filozófiatörténeti és jeltudományi megközelítést kiegészítettem a hallgatóságos tudás elméletének eszköztárával. E vitában felbukkant egy olyan sztoikus javaslat, amely az ikonicitás fogalmával is megközelíthető volt. Bár a szemiotikát a hallgatóságos tudás elméletével már igen korán, *A személyes és a hallgatóságos tudás elmélete* című könyvem (2005) előtt, valamint abban is összekapcsoltam, eme angol nyelvű tanulmány révén világossá vált számomra, hogy a hallgatóságos tudás

jellege a jeltudomány eszköztárával is megközelíthető. A görög sztoikusok és szkeptikusok közötti vitát tehát először a látszat története, azután vitaelméleti és végül jeltudományi szempontból, valamint a hallgatólagos tudás elméletének szemszögéből közelítettem meg. A jeltudomány és a hallgatólagos tudás elméletének összekapcsolása kutatásaimban később csak tovább erősödött.

*Az ikonicitás és az interikonicitás általános szemiotikai elmélete* című tanulmányomban (2009) kísérletet tettem arra, hogy továbbfejlesszem az ikonicitás peirce-i elméletét, és ezt összekapcsoljam az interikonicitásnak a huszadik század második felében megjelent fogalmával. Itt egyrészt új jelentést adtam a deikonizáció fogalmának, amelyet Wifried Nöth vezetett be már említett *Szemiotikai kézikönyvében*, és azt a már Peirce által felvázolt esetet jelölte vele, amikor egy ikonikus jel elveszti az ikonicitását és szimbólummá válik. Ezt a jelentéstartományt nagymértékben kibővítettem azzal, hogy deikonizációnak neveztem azokat a folyamatokat is, amelyek során egy ikonikus jel ikonicitása csökken, anélkül azonban, hogy azt teljesen elvesztené. Így például egy másolatszerű ikon diagrammá változhat, és így még ikonikus jel marad. Másrészt bevezettem az ezzel ellentétes tartalmú fogalmat, a reikonizációt, amely azt az előbbivel ellentétes folyamatot jelöli, amikor egy ikonikus jel ikonicitása nő, beleértve azt a határesetet is, amikor egy szimbólum visszaváltozik ikonikus jellé. Ezt a két fogalmat azután *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* című összefoglaló könyvemben is felhasználtam ezzel a tágabb meghatározással. Egészében véve e könyvben az említett tanulmányban kifejtett elméletet jobban kidolgoztam és a szemiotika egy jóval átfogóbb elméletébe illesztettem bele.

*A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* című könyvem mind elméleti szemiotikai, mind jelfilozófiai, mind pedig filozófiai tekintetben előkészítette a jelaktusok elméletét. Mindenekelőtt azzal, hogy az ember jelekkel kapcsolatos műveleteit nem csupán a cselekvés vonatkozásában mutatta be, hanem az egyszerű jelértelmezés szintjén is. Ez eleve megakadályozza, hogy a jelekkel való foglalatosságot teljes egészében a szociológiai vagy a filozófiai cselekvésemélet alá rendeljük. Hasonló hatás következik a bioszemiotikai jelenségek vizsgálatából, hiszen ott a jelfolyamatok nem a tudatosság közvetítésével valósulnak meg. Az elméleti szemiotika keretében Peirce nyomán kifejtettem, hogy az ember legalapvetőbb, ontológiai szinten rögzült tulajdonsága az, hogy jelviszonyokat hoz létre létfenntartása és másfajta tevékenysége közben. A jelentés kialakulásának legfőbb feltétele tehát a jelviszony létrejötte. Jelfilozófiai síkon *A jeltől a kódig* című könyv főleg azzal egyengette az utat a jelaktusok elmélete előtt, hogy rögzítette a tudományos szemiotika legalapvetőbb peirce-i tételét, ami szerint a jel a jelhordozóból és a jelentésből áll, és a

jelentés a jelhordozóhoz csak azáltal kapcsolódik, hogy az utóbbi jelviszonyba kerül. Filozófiai síkon e művemben elválasztottam a saussure-i típusú nyelvközpontú szemiotikát a peirce-i szemiotikától, ami az egyik előfeltétele volt – mint már részben utaltam rá – a beszédaktusok és a jelaktusok szétválasztásának is.

A hallgatólagos tudással foglalkozó kutatásaim tehát, mint azt már egyes részösszefoglalások mutatták, a jelaktusok elmélete kialakításának távolabbi, de nem kevésbé fontos előzményeit képezték. Az elmélet új alakjának kidolgozására, a hallgatólagos tudás általános elméletének kialakítására irányuló kutatásaim részben *A jelaktusok elméletének* megírása előtt kezdődtek, részben pedig azzal párhuzamosan folytak. Ez az összefonódás lehetővé tette a jelaktusok rejtett, nem tudatos szabályrendszerének feltételezését, ahogy az a beszédaktusoknál is megtalálható. A hallgatólagos tudás elméletének növekvő elismertsége, a róla szóló irodalom gyors növekedése és gyarapodó eszközkészlete arra ösztönzött, hogy a filozófián, a filozófia történetében és a jeltudományon belül is felhasználjam.

A kapcsolódó korábbi publikációk listája:

„The Problem of Iconicity in the Debate between the Academy and the Stoa”, in: *Semiotische Berichte*, ISSS, Wien, 1-4/2000 357-369. p.

*A látszat története. A kezdetektől az i.e. I. század közepéig*, Áron Kiadó Budapest 2000.

*A személyes és a hallgatólagos tudás elmélete. Előzmények, keletkezéstörténet, új távlatok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005.

„The role of externalisation of tacit knowledge and the problem of reference in an antique philosophical debate: The cradle of Stoic semiotics”, in: Eero Tarasti (Ed.) *Communication: Understanding/Misunderstanding. Proceeding of the 9th Congress of the IASS/AIS – Helsinki-Imatra: 11-17 June, 2007. Acta Semiotica Fennica XXXIV*. International Semiotics Institute/Semiotic Society of Finland, Imatra/Helsinki, 2009. 1722-1730.

„Az ikonicitás és az interikonicitás általános szemiotikai elmélete”, in: *Semiotica Agriensis 6. Ikonikus fordulat a kultúrában* (Szerk. Balázs Géza, H. Varga Gyula) Magyar Szemiotikai Társaság/Liceum Kiadó, Budapest/Eger, 2009. 185-199.

*A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika*, Loisir, Budapest, 2013.